

OSMANLICA TIP TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ'NE BİR BAKIŞ*

Şaziye DİNÇER BAHADIR**

ÖZET

Tarihî tıp metinleri geçmişten günümüze tıp alanında geçirilen süreçleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu metinlerin üretildikleri bağlam düşünüldüğünde teori ve pratikte birçok bilgi içerir. Ancak bu bilgilerin çoğu günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Aynı zamanda bu metinler, terminoloji bakımından da önem taşımaktadır. Tıp metinleri okunurken kimi tıbbi terimleri anlamlandırmakta ve okumakta güçlük çekilebilir. Bu konuda ilk başvuru kaynaklarından birisi de Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural'ın hazırlamış olduğu, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü'dür. Dört bölümden oluşan sözlük, Osmanlıca, Türkçe ve Fransızca tıp terimlerini içermektedir. Ancak bu sözlük, kimi tıbbi terimleri karşılama hususunda çok da yeterli olamamaktadır. Bu çalışmada farklı yüzyıllara ait tıp metinlerinin dizin kısmı taranıp söz konusu sözlükte bulunamayan tıbbi terimler tespit edilecek, adı geçen sözlüğün Türkçenin tıp terimlerini karşılayabilme kapasitesi de değerlendirilmiş olacaktır. Belki de bu alanda özellikle de XVII-XVIII. yüzyıllar arasındaki eserlerde geçen tıbbi terimlerle ilgili yeni bir tıp terimleri sözlüğünün hazırlanmasının gerekliliği ortaya çıkmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tıp metinleri, Tıp Terimleri, Tıp Terimleri Sözlüğü.

A VIEW OF THE OTTOMAN TURKISH MEDICAL TERMS DICTIONARY

ABSTRACT

Historical medical texts are of paramount importance in showing the processes in the field of medicine from past to present. When considering the context in which these texts were produced, there are a great number of theoretical and practical information. However, most of this information has lost their validity today. These texts are of importance in terms of terminology. Difficulties may be lived in interpreting and reading certain medical terms when reading medical texts. The first source referenced in this regard is the Ottoman Turkish Medical Terms Dictionary prepared by Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin Ihsanoglu and Suat Vural which was published by Turkish Historical Society. This dictionary consisting of four chapters includes medical terms in Ottoman Turkish, Turkish and French languages. However, this dictionary is not sufficient in providing counterparts of certain medical terms. In this study, the index of medical texts belonging to different centuries will be searched and the medical terms that cannot be found in the mentioned dictionary will be identified. The capacity of Turkish to provide counterparts of medical terms will also be evaluated with this process. This may result in the necessity of preparing a new medical terms dictionary related to medical terms in this field.

Keywords: Medical Texts, Medical Terms, Medical Terms Dictionary.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 21.07.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 06.11.2020

* Bu çalışma, 18-21 Haziran tarihleri arasında Kırşehir'de düzenlenen XI. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRŞEHİR; ORCID: 0000-0002-8927-2672, E-posta: saziyedincer35@gmail.com

Giriş

Sözlükler, belli bir dönemde kullanılan sözcük ve deyimleri muhafaza eden ve kimi zaman başka dillerdeki karşılıklarını da veren başvuru kaynaklarıdır. Günümüzde birçok alanın kendine özgü terim sözlükleri mevcuttur. Biyoloji Terimleri Sözlüğü, Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Felsefe Terimleri Sözlüğü vb. gibi bilim ve sanat terimleri sözlükleri oluşturulmuştur. Bu terim sözlüklerinden birisi de Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü'dür.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, tarihî tıp metinlerinin okunması esnasında yararlanılabilecek bir sözlüktür. Tarihî tıp metinleri geçmişten günümüze tıp alanında geçirilen süreçleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu metinlerin üretildikleri bağlam düşünüldüğünde teori ve pratikte birçok bilgi içerdiği görülür. Aynı zamanda bu metinler, terminoloji bakımından da önem taşımaktadır.

Tıp terimleri sözlüklerinin, sözlükçülük bağlamından baktığımızda, başka bir özellikleri de bilginin nasıl aktarıldığını göstermeleridir. Buradaki bilgi aktarımı hususunu şu şekilde örneklendirebiliriz.

Mossensohn, "Nasıl ki bilginin hareket etmesi mutlak olarak biri tarafından elde edileceği anlamına gelmiyorsa bilgi aktarımı da kısır bir iletme yol açabilir. Bilginin başarılı olarak benimsenebilmesi için şu iki yaklaşımdan biri gereklidir. Ya yabancı bir kültüre ait bilginin farklı bir şeye ya da farklı kültürün tanıdık bir şeye dönüştürülmesi gerekir. Bilginin yolculukları yalnızca insanların, fikirlerin ve aletlerin hareketinden ibaret değildir. Başarılı bilgi akışları insanların, fikirlerin ve aletlerin uyumluluğunu ve değişimini de kapsayan hareketin ve içeriğin sonucunda oluşur." demiştir (Mossensohn 2018: 107).

Bilim tarihi anlatısı büyük buluşlar ve o buluşları gerçekleştiren bilim adamları üzerine kuruludur. Bu yönüyle "geleneksel" tarih anlatısına da çok benzer. "Geleneksel" dediğimiz bu tarih anlatısının odağını devletler, onları kuran veya yıkan büyük siyasi önderler oluşturur. Büyük resmi çizen bu tarih anlatısı kimi ihmalleri de beraberinde getirir. Söz gelimi bilimsel devrimden söz edilirken genellikle Orta Çağ sonrası Avrupası dışında olup bitenlere pek gönderme yapılmaz. Bu pencereden bakacak olursak Osmanlıların kendilerine özgü bir buluşları yoktur. Böylelikle "geleneksel" bilim tarihi yazıcılığı içinde kolayca ihmal edilirler. Fakat bilimin birikimle ilerleyen bir süreç olduğu, her toplumun kendi içinde bilgiyi alma ve aktarma mekanizmalarının bulunduğu da bir gerçektir. Osmanlılar veya Batı dışı herhangi bir toplum çok büyük bir buluşa imza atmamış olabilir. Ancak daha gerçekçi bir bilim tarihi yazabilmemiz için o insanların da neler yaptığını bilmemiz gerekir. Sonuçta Osmanlılar da insandı hasta oluyorlardı. Tedavi olmak için tıp bilgisine ihtiyaç duyuyorlar yahut köprü yapabilmek için fizik bilgisine gereksinim hissediyorlardı. Elbette bu bilgilerin alındığı, işlendiği, aktarıldığı mekanizmalara sahiptiler.

Söz gelimi geleneksel bir tababet yöntemi herhangi bir savaşta esir edilen bir askeri tedavide kullanılıyor, tedavi olan asker öğrendiği yöntemi kendi ülkesine taşıyordu. Kısacası evrensel bilim tarihi bugün bilmediğimiz pek çok karşılaşma ve etkileşimin sonucu meydana geliyordu. Küçük bir benzetme yapacak olursak bir nehir yüzyıllarca alüvyon taşır. Alüvyonları taşıdığı bölgede verimli bir ova oluşur. Bu ovayı meydana getiren toprakların nereden geldiğini hangisinin verime ne ölçüde katkıda bulunduğunu söylemek pek zordur.

İşte son zamanlarda örnekleri çoğalan mikro araştırmalar “geleneksel” bilim tarihi yazınının eleştirilmesine ve yeniden gözden geçirilmesine sebep oluyor. Böylelikle, bilim dediğimiz şeyin aslında insani bir olgu olduğunu geçmişten günümüze tıpkı Avrupa’da olduğu gibi Hindistan’da, İran’da, Çin’de, Türkiye’de de bulunduğunu gösteriyor. Gün yüzüne çıkmaya başlayan Osmanlı tıp metinlerinin evrensel bilim tarihi yazınına katkı sağlayacağını söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü’nün de tekâmül etmesinin evrensel bilim tarihi yazınına hizmet olacağını belirtmeye gerek yoktur. Metinlerden yaptığımız, sözlükte bulunmadıklarını tespit ettiğimiz terimler, daha kapsamlı bir derleme çalışması için bir tür davet mahiyetindedir.

Terim sözlükleri uzmanlık alanlarında meslek erbabının kullandığı, özel dilde bulunmayan ya da sık kullanılmayan terimleri içeren sözlüklerdir. Terim sözlükleri ele alınırken çalışılan alanın bilim dili ön plana çıkarılır. Böylece insanlığın ortak mirasına katkımız, kültür alış verişine yatkınlığımız daha berrak biçimde izlenebilir. Çalışmamız da kaynağını bu düşünceden almaktadır. Daha iyi bir terimler sözlüğü için ne yapılabilir sorusuna cevap bulma gayretidir.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü özellikle XVI, XVII ve XVIII. yüzyılda kaleme alınmış tıp metinlerinin çözümlenmesi esnasında gerek organ isimleri gerekse hastalık isimlerini içinde barındırması açısından zaman zaman fayda sağlamaktadır. Dört bölümden oluşan sözlük, Osmanlıca, Türkçe ve Fransızca tıp terimlerini kapsamaktadır. Ancak bu sözlük, kimi tıbbi terimleri karşılama hususunda çok da yeterli olamamaktadır. Bu alanda yapılan metin çözümlemelerinde Redhouse Sözlüğü, Zafer Önler tarafından hazırlanmış olan Tarihî Tıp Terimleri Sözlüğü, Bedeviyan Lugatı gibi sözlükler daha yol göstericidir.

Çalışmamızda Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü’ne çoğu zaman başvuru alan dönemlerden XVII ve XVIII. yüzyıllara ait dört eser seçilmiştir. Bu eserler; Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ (LM), Gâyetü’l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni’l-İnsân (GB), Netîcetü’l-Fikriyye fî Tedbîr-i Velâdeti’l-Bikriyye (NF) ve Gâyetü’l-Müntehâ fî Tedbîr-i Merzâ’ (GM) dır. Söz konusu dört eserin dizini taranmış organ isimleri, hastalık isimleri ve diğer terimler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu isimlerin Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü’nde olup olmadığı kontrol edilmiştir. Sözlükte bu terimlerin bulunmadığı görülmüştür. Bu tespitle beraber bu alanda tıbbi terimlerle ilgili yeni bir tıp terimleri sözlüğü’nün hazırlanmasının gerekliliği ortaya çıkmış olacaktır.

1. Organ İsimleri ve Anatomik Bölgeler/Oluşumlar

bâselik (Ar.) Şah damarı, baş damarı, boynun iki yanında yürekten başa çıkan atar damarlardan her biri, ciğer damarı. (GB)

bâzû (Far.) Kolun omuz ile dirsek arasındaki kısmı, pazı. (GB) (NF)

benâm (Ar.) Parmak ucu. (LME)

bînî (Far.) Burun. (LME)

dehen (Far.) Ağız. (LME)

dehân (Far.) Ağız. (NF)

dendân (Far.) Diş. (NF)

dest (Far.) El. (NF)

enâmil (Ar.) Parmak uçları. (NF)

güş (Far.) Kulak. (NF)

karûre (Ar.) Göz bebeği. (NF, GB)

mağz (Far.) Beyin, dimağ; ilik. (LME)

miā' (Ar.) Bağırsaklar. (NF)

pā (Far.) Ayak. (LME)

pistān (Far.) Meme. (NF)

ricl (Ar.) Ayak. (LME)

rū (Far.) Yüz, çehre. (NF)

rūde (Far.) Bağırsak. (LME)

şā'im (Ar.) İnsan vücudundaki üç ince bağırsağın ikincisine verilen ad. (GB)

ser (Far.) Baş. (LME)

şimāḥ (Ar.) Kulak. (NF)

2. Damar İsimleri

eḳāl (Ar.) Ortadamar.

evride (Ar.) Toplardamarlar. (NF)

'ırku'n-nesa (Ar.) Uyluğun dış tarafından topuğa kadar uzayan damarın ismi. (GB)

'ırkü'l-cebhe (Ar.) İki kaş arasındaki damara verilen ad. (GB)

ḳīfāl (Y/Ar.) Şahdamar, baş damarı, kolda dirseğin iç tarafında olan kıvrımdaki damarların üstünde yer alır. (GB)

şāfīn (Ar.) Ayaktaki toplardamar, incik üstünden uzanıp iç topuğa kadar uzanan damarın adı. (GB)

3. Hastalık İsimleri

ābile (Far.) Sivilce. (LME)

'amel (Ar.) Sürgün, iç sürmesi. (GB)

aşamm (Ar.) Sağır, işitmez. (NF)

aşfer (Ar.) Sarılık. (GM)

āzeḥ (Far.) Vücutta çıkan siğil. (LME)

bādišnām (Far.) Vücutta yer yer beyaz ve alaca leke meydana getiren ve tedavisi kabil olmayan bir hastalık, abraşlık, sam lekesi. (GB)

behak (Ar.) İnsanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık. (GM, GB)

beliḡa (?) Bir cins zehirli hastalık. (GB)

beyāz (Ar.) Gözün kornea tabakasında meydana gelen beyaz leke; keten. (GM)

biḥr (Ar.) Ağız kokusu, ağzın kötü kokması şeklinde bilinen rahatsızlık. (GB)

buḥrān (Ar.) Hastalığın en ağır dönemi nöbet, kriz. (GB)

cüdām (Ar.) Cüzam hastalığı miskin hastalığı, lepra (insan vücudunda onulmayan çıbanlar ve yaralar meydana getiren bir tür bulaşıcı deri hastalığı). (GB)

dāmğül (Far.) Şişkin kitle, ur. (LME)

debilāt (?) Ur, şiş, çıban olup üç türü vardır. (GB)

dıķ(k) (Ar.) İnce ağrı, erime hastalığı, verem. (GB, LME, GM)

fālic (Ar.) Felç, inme. (GB)

ferāmuşī (Far.) Unutkanlık. (LME)

ğatş (Ar.) Batma. (NF)

ğariş (Far.) Kaşıntı. (LME)

ğaşā (Ar.) Nefes darlığı. (GM)

hikke (Ar.) Kaşıntı. (NF)

‘ırķu’n-nisā (Ar.) Siyatik. (GM, GB)

kübād (Ar.) Karaciğer iltihabı. (LME-NF)

lāķve (Ar.) Ağız çarpılması, yüz felci. (GB)

linet (Ar.) İshal. (GB)

mağş (Ar.) Göbek burusu, göbek sancısı. (GB)

pālū (Far.) Siğil. (LME)

pīs (Far.) Vücutta yer yer beyaz ve kırmızımtırak siyah lekeler bırakan bir hastalık. (LME)

rebv (Ar.) Astım, astım hastalığı. (GB)

rih (Ar.) Romatizma, yel. (NF)

teşnīc (Ar.) Spazm ağrısı gibi ağrılar, kasılmalar. (GM)

zafere (Ar.) Bir tür katarakt, göz ağrısı sonunda göz pınarlarından bir perdenin oluşması ve gözün siyahını kapaması. (GB)

zelķ-ı em‘ā (Ar.) Şiddetli ishal. (GB)

zıķķī (Ar.) İstiska, siroz türlerinden biri. (GB)

zor (Far.) Dizanteri, bağırsak iltihaplanması. (GB)

4. Vücut Sıvıları

‘abre (Ar.) Gözyaşı. (LME)

şadīd (Ar.) Yaradan akan sarı su, irin. (LME)

5. Tıpla Bağlantılı Diğer Terimler

abistan (Far.) gebe, hamile. (LME)

bürū (Ar.) Hasta iyiliğe yüz tutma. (NF)

ħublā (Ar.) Gebe. (NF)

indimal (Ar.) Yara iyi olma, kapanma. (NF)

mu‘alece (Ar.) İlaç kullanma, ilaç. (NF)
müdirr (Ar.) İdrar söktürücü. (NF)
rîhî (Ar.) Mide ve karında olan gaz. (GM)
ta‘tis (Ar.) Aksırtma. (NF)

Sonuç

Tarihî tıp metinleri geçmişten günümüze tıp alanındaki süreçleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu metinlerin, her ne kadar günümüzde geçerliliğini yitirmiş olsa da, teori ve pratikte birçok bilgi içerdiği görülür. Aynı zamanda bu metinler, terminoloji bakımından da önem taşımaktadır.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, alanındaki ilk sözlük olması nedeniyle önemlidir. Ancak bazı terimlerin sözlükte yer almaması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Örneğin behak (insanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık), dıķ(k) (ince ağrı, erime hastalığı, verem), ‘ırķu’n-nisā (siyatık), kübād (karaciğer iltihabı) gibi terimlerin taradığımız eserler içinde birden fazla eserde bulunup sözlükte yer almaması dikkat çekicidir. Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü her ne kadar bazı eksiklikleri olsa da bundan sonraki çalışmalara bir kılavuzluk işlevi üstleneceği tartışmasızdır. Unutulmaması gereken diğer şey ise sözlüğün zamanla tekâmül ettiğiidir.

Terim sözlüğü hazırlamak kolay bir iş değildir; mesela Osmanlıca tıp terimlerinden oluşan bir sözlüğü hazırlamak için anatomiden, farmakolojiye pek çok bilim dalından istifade etmek gerekir. Tabi eski metinlerin taranması konusunda Osmanlıca bilgisine de ihtiyaç duyulacaktır. Yani farklı alanlarda uzmanlığa sahip birçok kişinin eşgüdümlü çalışmayla oluşturacağı sözlük, ihtiyaca daha iyi cevap verebilecektir.

Eski tıp metinlerini çözümleme esnasında karşılaşılan güçlüklerde Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü bir kılavuz vazifesi görmektedir. Ancak çalışmamıza baktığımızda söz konusu sözlüğün çok da yeterli olmadığı görülecektir. Bununla birlikte bu alanda tıbbi terimlerle ilgili yeni bir tıp terimleri sözlüğünün hazırlanmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Hazırlanacak daha kapsamlı bir sözlük, bu alanda çalışmak isteyenlere büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

Kısaltmalar

LM : Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ;
G : Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân
NF : Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye
GM : Gâyetü'l-Müntehâ fî Tedbîr-i'l-Merzâ

KAYNAKÇA

AYVERDİ, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lugatı*. İstanbul: Bilnet Matbaacılık.
BAHADIR, Ş. D. (2019). *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Netîcetü'l-Fikriyye*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.

- BEDEVIAN, A. K. (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, Argus and Papazian Presses*. Kahire.
- DEVELLİOĞLU, F. (2001). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİNAR, T. (2013). *Müderriş Hasan Efendi'nin Gâyetü'l-Müntehâ fî Tedbîri'l-Merzâ'sı (İnceleme, Metin, Dizinler)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ELBİR, Z. G. (2000). *Sâlih bin Nasrullah, Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîr-i Bedenî'l-İnsân (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- MOSENSOHN, M. S. (2018). *Osmanlıda Bilim*. (çev. Kübra Oğuz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MURAD, S. (2009). *Derviş Siyâhî Lârendevî Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ (Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖNLER, Z. (2019). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UNAT, E. K. vd. (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.